

Соціологічні наслідки двадцяти років перетворень: як зближуються Схід і Захід?

Анотація

Державний соціалізм був особливим суспільним ладом, що поєднував, як стверджувалося, індустріалізм із раціональністю та рівністю. Однак крах соціалістичних держав був радісно зустрінутий як триумф демократії і свободи. Радикальні реформи державного соціалізму, ґрунтовані на принципах неолібералізму, привели до встановлення політичної й економічної системи, створеної на зразок ринкових структур і приватної власності. Проте в основі політичних й економічних перетворень лежали породжена приватизацією нерівність, неефективність виборної демократії, неадекватність ринку праці, що спричинилася до безробіття, та відсторонення держави від ролі гаранта всеосяжного соціального забезпечення.

Нові країни-члени Європейського Союзу досягли великих успіхів на шляху до структур виборної демократії та відкритих економічних ринків. При цьому аж ніяк не виключено, що в країнах СНД (особливо в Україні) неоліберальний капіталізм призведе до консервації стану відсталого чи одностороннього розвитку. Але навіть у цих країнах повернення до державного соціалізму з державною власністю, плановою економікою і всеосяжним соціальним забезпеченням є малоймовірним.

Ключові слова: державний соціалізм, раціональність, рівність, індустріалізм, демократія, свобода

Особливий дух і привабливість державного соціалізму пояснювалися тим, що він був не просто різновидом капіталізму, а іншою соціальною системою, яка декларує поєднання індустріалізму із раціональністю та рівністю. Це визнають усі дослідники, від Сідні та Беатріс Вебів до Річарда

Пайпса. Державний соціалізм підкорив економіку політиці і скасував автономну владу приватного капіталу. Дослідники від 1917 року й донині сперечаються з приводу того, що було результатом цього: нова цивілізація чи неприпустима тиранія. Перетворення державного соціалізму порушує питання: чи може постсоціалістична система на засадах ринків і приватної власності подолати свої перекося і неефективність? Якщо прибрати комуністичний режим і планову економіку, чи вийде щось ліпше? Сьогодні це питання вже не є суто теоретичним і контрфактичним. Після двадцяти років перетворень державний соціалізм можна розглянути під іншим кутом зору. Що ми з'ясуємо, порівнявши неідеальне суспільство, побудоване комуністами, із варіантом, запропонованим неолібералами?

Попервах падіння соціалістичних держав сприймалося на Заході як “тріумф”. Цей тріумф зазвичай формулюється в термінах перемоги демократії та свободи, а значення цього колапсу часто оцінюють навіть вище за саму Жовтневу революцію 1917 року. Приміром, на думку Френсиса Фукуями розпад Радянського Союзу спричинився до “універсалізації Західної ліберальної демократії як остаточної форми людського правління” [Fukuyama, 1989: p. 4]. Неоліберальна філософія, на яку спирався “тріумф Заходу”, була “підкріплена повсюдним поширенням сучасної вільної ринкової економіки” [Fukuyama, 1989: p. 1, 8], підтверджена ліберальною демократією як політичний процес і легітимована консьюмеризмом в якості економічної цінності. Інші дослідники, такі як Збігнев Бжезинський [Brzezinski, 1990], наголошували, що комунізму як формі політичного й економічного устрою і марксизму як теорії прийшов кінець. Дарендорф урочисто проголосив, що “соціалізм помер” [Dahrendorf, 1990: p. 38].

Для некомуністичних лівих падіння соціалізму мало таке саме значення, але розцінювалося як катастрофа. Для Фреда Голлідая крах цих суспільств був “нічим іншим, як поразкою комуністичного проекту, яким він був відомий у XX столітті, і тріумфом капіталістів” [Halliday, 1991: p. 86]. У загальносвітовому масштабі крах комуністичної системи та визнання її неадекватності вкрай негативно позначилися на зусиллях із розбудови соціалістичного суспільства. Це призводило до моральної, інтелектуальної й політичної дезінтегрованості лівих сил. Як зазначив Джон Савіль, “поза жодним сумнівом, мала місце глибока поразка соціалістичної ідеї й ідеалу... у багатьох важливих питаннях нам насправді доводиться все розпочинати з початку, і в історичному плані цей процес буде тривалим і гірким” [Saville, 1991: p. 7].

Крах державного соціалізму спричинився до державної політики, ґрунтованої на неолібералізмі. Згідно з документацією таких інститутів, як ЄБРР, усі постсоціалістичні країни тією чи іншою мірою відкрили свою економіку світовому ринку, приватизували суспільні активи, зорганізували виборні поліархії, монетаризували соціальне забезпечення й вибудували вільний ринок праці. Консьюмеризм став чільною, хоч і не надто глибоко вкоріненою ідеологією.

Чи привели ці заходи до очікуваних рівнів поліпшення суспільного добробуту, проголошених неоліберальними прихильниками перетворень? Чи

мало місце наближення до стандартів постіндустріальних західноєвропейських держав? І, як альтернативна точка зору, чи в змозі досвід державного соціалізму навчити нас бодай чогось?

Перше десятиліття перетворень було періодом величезного соціального потрясіння й хаосу. Перехід до ринку спричинився до істотного зниження внутрішнього валового продукту, звуження ринку праці та безробіття, які, своєю чергою, призвели до таких соціальних проблем, як збільшення смертності й кількості самогубств. Однак на зламі століть економіки всіх постсоціалістичних держав оговталися. Навіть з урахуванням суттєвих економічних спадів 2008 і 2009 років ЄБРР зафіксував усереднене зростання ВВП усіх країн перехідної економіки на 140% за період 1997–2009 років. При цьому ВВП постсоціалістичних держав Центральної Європи та Балтії у середньому збільшився на 156%, Південно-Східної Європи – на 114%, Росії – 108%, Східної Європи і Кавказу – 100%, Центральної Азії – на 149%¹.

Оцінка соціальних змін: думка народу

Більшість дослідників із постсоціалістичних країн оцінювали державний соціалізм негативно. Досвід ринкових реформ зумовив перегляд особистих поглядів на життя за державного соціалізму. Нашим головним джерелом інформації стосовно оцінювання населенням життя при комунізмі та після його перетворення на щось інше є опитування громадської думки. Дослідники Центру П'ю вивчали громадську думку в постсоціалістичних країнах у 1991 і 2009 роках, завдяки чому ми маємо змогу оцінити ставлення суспільства до різних аспектів пережитого в перебігу перетворень. Цю роботу доповнюють інші дослідження, проведені в Росії та в Україні. Усе це дає нам картину розколотих суспільств. Із плином часу ентузіазм стосовно змін вичерпався, й автори проекту “The Pew Global Attitudes Project” напрочуд точно зазначили, що за два десятиліття після падіння Берлінської стіни “кінець комунізму вітають, але вже із застереженнями”².

На рис. 1а і 1б можна бачити, що у 1991 році перехід до багатопартійної системи і ринкової економіки широко вітали у більшості постсоціалістичних країн; у період від 1991 до 2009 року ставлення до змін стало стриманішим, і в нових країнах-членах ЄС підтримка змін набагато вища, ніж у Росії та в Україні. Зрештою, на рис. 2 видно, що попри відзначене в доповідях ЄБРР і МВФ зростання ВВП вельми поширеним є уявлення про те, що за комунізму економічні умови були ліпшими.

¹ EBRD Transition Report 2009. — Режим доступу: <<http://www.ebrd.com/downloads/research/TR09.pdf>>. — Р. 21.

² Матеріали проекту “The Pew Global Attitudes Project: Two Decades after the Wall’s Fall” / Pew Research Center. — Washington, DC. — November 2, 2009. — Available at <<http://pewglobal.org/2009/11/02/end-of-communism-cheered-but-now-with-more-reservations/>> (автор вдячний Хейкові Плейнесу за те, що той звернув його увагу на цей матеріал).

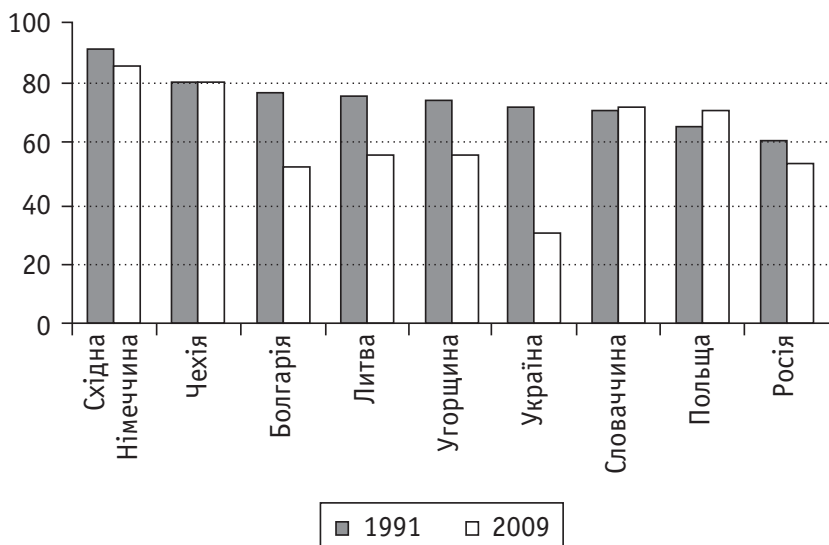

Рис. 1а. Підтримка багатопартійної системи у 1991 і 2009 роках

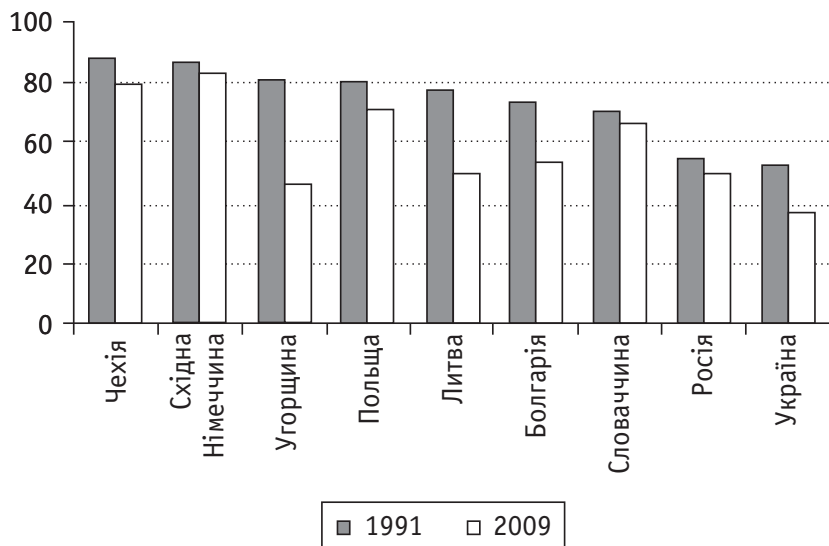

Рис. 1б. Підтримка капіталістичної системи у 1991 і 2009 роках

Джерело: матеріали проекту “The Pew Global Attitudes Project: Two Decades after the Wall’s Fall” / Pew Research Center. – Washington, DC. – November 2, 2009. – Available at <<http://pewglobal.org/2009/11/02/end-of-communism-cheered-but-now-with-more-reservations/>>. – Р. 1.

За весь зазначений період лише у Словаччині та Польщі спостерігалось зростання рівня підтримки змін, та й те стосовно багатопартійності. В Україні, Болгарії, Литві й Угорщині відбувся помітний спад громадської довіри до багатопартійної системи. Підтримка капіталістичної системи в усіх постсоціалістичних державах, особливо у трьох республіках колишнього

СРСР (Литві, Росії й Україні), була нижчою, ніж змагальної демократії. По-над те, в усіх пострадянських суспільствах підтримка капіталізму в період від 1991-го до 2009 року знизилася, причому в Угорщині, Литві, Росії й Україні рівні підтримки впали до 50% респондентів і більше.

Усі визнають, що економічна ситуація за комунізму була ліпшою. В жодній постсоціалістичній країні на запитання “Як ви вважаєте, для більшості людей, які живуть у (...країна, де проводили дослідження), економічна ситуація сьогодні краща, гірша або приблизно така сама, як за комунізму?” не відповіли “ліпше” понад половину опитаних. Як показано на рис. 2, у 2009 році в Угорщині 72%, а в Україні та Болгарії 62% опитаних були впевнені, що народ живе гірше, ніж за комунізму. Навіть у найуспішніших країнах (Чехії та Польщі) від третини до двох п'ятих респондентів відчували, що за комунізму їм жилося краще.

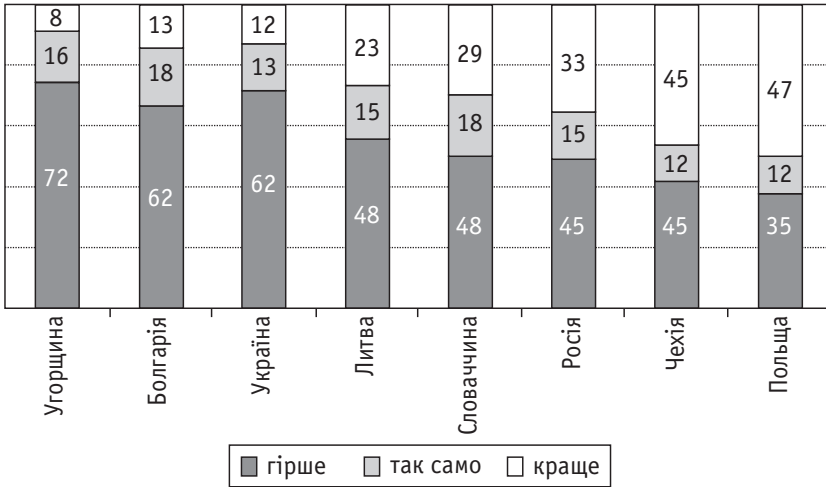

Рис. 2. Порівняння економічної ситуації сьогодні і за комунізму

Джерело: матеріали проекту “The Pew Global Attitudes Project: Two Decades after the Wall’s Fall” / Pew Research Center. — Washington, DC. — November 2, 2009. — Available at <<http://pewglobal.org/2009/11/02/end-of-communism-cheered-but-now-with-more-reservations/>>. — Р. 5.

Як показано на рис. 3, лишень у Чехії трохи понад половину респондентів вважали, що “пересічні люди” виграли від змін, тоді як у решті країн (крім Угорщини) більш як 80% респондентів вважали, що виграли бізнесмени, і майже в усіх країнах у 1990-х роках у виграші виявилися політики. Переважна більшість населення вочевидь вважала, що отримала від змін дуже мало. У суспільній свідомості вирішальним чинником виграшу від перетворень виступає класова належність.

Стівен Вайт доволі докладно описує вельми поширену ностальгію за радянською системою. Наприклад, понад половину респондентів опитування, проведеного Левада-Центром у січні 2005 року, відповіли, що “було б краще, якби все залишалося так, як було до 1985 року” [White, 2007: р. 36]. Дані Вайта свідчать, що 2005 року “найліпшими” рисами комуністичного режи-

му вважалися гарантія зайнятості (31%), міжетнічний мир (20%), економічна стабільність (17%), закон і порядок (13%), більша рівність (14%), при цьому лишень 2% респондентів зазначили, що радянська система не мала жодних позитивних рис [White, 2007: р. 42]. Найгіршими рисами комуністичного режиму називали засилля бюрократії (27%), економічну стагнацію (25%), утиск прав людини (14%), корупцію (8%), забруднення навколишнього середовища (7%); 10% вважали, що “поганих рис узагалі не було”. Порівнюючи “найбільш характерні” риси комуністичного та посткомуністичного режимів 2005 року в Росії, Вайт зазначає, що 34% схвалювали перший за “близькість до народу”, 30% схарактеризовували його як бюрократичний, 30% — як “сильний” або “міцний”, 28% наголошували його законність, 26% визначали його як “наш власний або звичний”. Другий (посткомуністичний) дістав значно більше негативних характеристик: його найвідмітнішою рисою називали кримінальність і корумпованість (62%), віддаленість від людей і чужорідну природу (42%), нерішучість (29%), слабкість і безсилля 20% (хоча ще у 1998 році це відзначали 30%; поза всяким сумнівом, тут дався взнаки вплив президента Путіна) [White, 2007: р. 43].

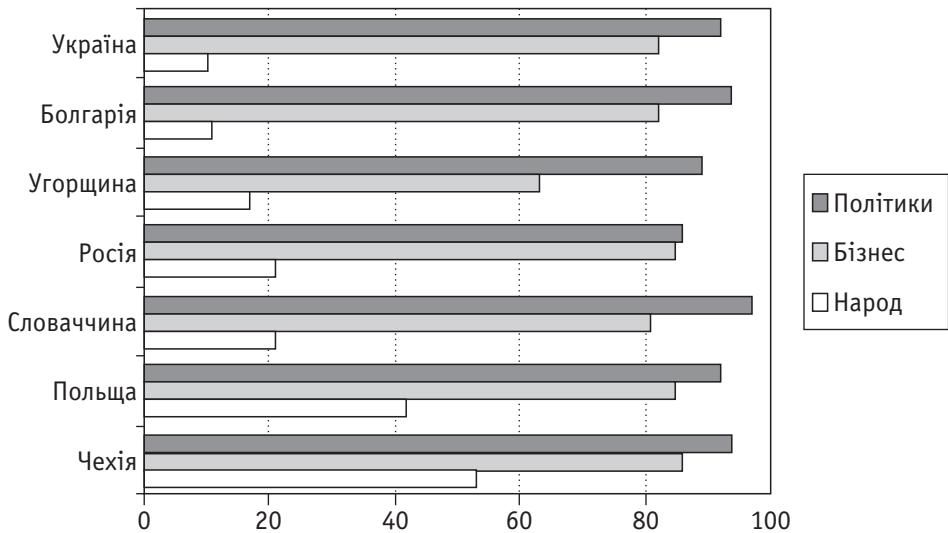

Рис. 3. Хто найбільше виграв від перетворень?

Запитання: “Хто виграв від змін, що розпочалися у 1989/1991 роках” (в Україні та Росії — у 1991 році). Дані для варіанта відповіді: “багато/значно”.

Джерело: матеріали проекту “The Pew Global Attitudes Project: Two Decades after the Wall’s Fall” / Pew Research Center. — Washington, DC. — November 2, 2009. — Available at <<http://pewglobal.org/2009/11/02/end-of-communism-cheered-but-now-with-more-reservations/>>. — Р. 31.

Були важливі відмінності у сприйнятті розпаду СРСР різними верствами населення. У Росії у 2005–2006 роках про крах Союзу шкодували 69% жінок, 82% людей віком 60 років і більше, 82% — із середньою освітою, 76% — із низькими доходами. Навіть серед людей віком до 30 років, які ставилися до СРСР найбільш вороже, 44% шкодували про його розпад, а серед людей із вищою освітою таких було 62% [White, 2007: р. 46].

До 2010 року в Росії 34% респондентів з аналогічної вибірки цілком або частково погоджувалися, що “це катастрофа, що Радянського Союзу більше не існує” (зокрема, так вважали 46% людей віком понад 60 років і 28% тих, кому від 18 до 30 років). В Україні відповідні показники були схожими: 45% усього населення, 63% людей віком понад 60 років і 27% із когорти молодших за 30 років¹. Основними чинниками підтримки Радянського Союзу були “повна зайнятість, низькі ціни, всеосяжне соціальне забезпечення і держава, що брала на себе відповідальність за управління економікою” [White, 2007: р. 55]. Спостерігалася значна підтримка в ретроспективі багатьох принципів, на яких базувався Радянський Союз] [White, 2007; див. табл.].

Таблиця

Думки з приводу Радянського Союзу за підсумками опитувань громадської думки в Росії та Україні, 2010, % тих, хто відповів

Варіанти	Україна	Росія
А. “Це катастрофа, що СРСР більше не існує”		
Не згодні цілком або частково	47	58
Згодні цілком або частково	45	34
Б. Назвіть ОДНУ найкращу рису СРСР		
Більша рівність	15	17
Мир між народами	10	17
Економічна стабільність	24	16
Гарантоване працевлаштування	31	28
Жодних позитивних рис не було	3	2
В. У СРСР не було жодних негативних рис	14	9

Опитування 2010 року, $N = 2017$ (Росія), $N = 1200$ (Україна).

Джерело: дослідження, проведене організацією, що займається опитуваннями громадської думки. Автор висловлює подяку Стівенів Вайту за надані відомості.

У Росії та Україні незадоволеність життєвими умовами виявляється також в інших аспектах. Дослідження, проведені Левада-Центром, засвідчили, що в Росії у 1998 році задоволені або в основному задоволені життям узагалі становили лишень 6% населення, і до 2005 року цей показник збільшився до 26%. Що стосується протилежного кінця шкали, то 1998 року цілком або в основному незадоволеними своїми життєвими умовами були 26% респондентів, а до 2005 року частка їх збільшилася до 34% [Вестник, 2005: с. 73, табл. 2]. Якщо дезагрегуємо ці дані, матимемо чітку кореляцію між соціальним статусом й економічним становищем: до категорії людей, які сказали про себе “що ледь зводять кінці з кінцями, грошей бракує навіть на їжу”, на-

¹ На підставі даних досліджень, проведених для Стівена Вайта в Росії та в Україні 2010 року. У Росії $N = 2017$, в Україні $N = 1200$. Автор вдячний Стівенів Вайту за надані відомості.

лежали 32% безробітних, 37% пенсіонерів, 22% домогосподарок, 31% некваліфікованих робітників, 14% кваліфікованих робітників, 12% некваліфікованих працівників розумової праці, 6% “спеціалістів” (працівників із професійними кваліфікаціями) та 5% менеджерів [Вестник, 2005: с. 87].

Опитування в Україні демонструють схожі форми розчарування. Із пунктом опитування “зараз усе настільки невизначено, що, здається, може статися практично все що завгодно” у 1999 році погоджувалися 85,7%, у 2005 — 72% [Вестник, 2005: с. 35]. Із пунктом “проблема нинішнього світу в тому, що більшість людей насправді ні у що не вірять” 1999 року погодилися 86%, 2005 — 76% [Вестник, 2005: с. 36]. Що стосується “задоволеності життям узагалі”, у 1994 році цілком або частково незадоволеними були 49% респондентів, у 2005 — 45% [Вестник, 2005: с. 60]. У відповідь на запитання про те, чого їм бракує в житті, у 1995 році 48% респондентів згадали своє здоров’я (у 2005 році цей показник сягнув 51%); роботу (42% і 46% відповідно) і “необхідний одяг” (48% і 31% відповідно). На запитання, чи відчують вони себе здатними “жити за нових соціальних умов”, у 1995 році 47% сказали, що не здатні (у 2005 році цей показник знизився до 35%); здатними жити за нових умов вважали себе 13% і 24% відповідно [Вестник, 2005: с. 61] (див.: [Панина, 2005: с. 35, 36, 60, 61]).

Своєю чергою, в Росії у 1995 році лише 11% респондентів описували свою життєву ситуацію як “непогану” і визнавали: “я можу впоратися”; у 2005 році частка таких (у середньому) зросла до 17%. На протилежному кінці шкали (“наша катастрофічна ситуація вже нестерпна”) 1995 року перебували 35%, 2005 — 25% [Вестник, 2005: с. 74].

Дослідження Pew Research Center, проведене у 2009 році, коли вже давалися ознаки наслідки економічної кризи, виявило доволі високі рівні незадоволеності. Як негативну оцінили “поточну економічну ситуацію” 94% населення Угорщини, 93% литовців, 91% українців, 84% болгар, 81% чехів. Навіть у країнах із найбільш позитивними настроями — Словаччині, Росії та Польщі — частка людей, котрі вважали економічні умови поганими, помітно перевищувала половину населення (73%, 68% і 59% відповідно). Схожі показники спостерігалися при відповіді на запитання про оцінку того, “що відбувається в моїй країні”¹.

Вплив на соціальний добробут

До падіння державного соціалізму соціалістичні держави суттєво різнилися за своїм економічним, політичним і соціальним розвитком. Їхні стартові позиції не були рівними. Це справедливо не тільки для країн Центральної Європи, а й для республік СРСР, які також багато в чому різнилися. Однією з цілей реформ і подальшого перетворення державного соціалізму було підвищення рівня добробуту. Як зазначалося вище, після майже двадцяти років перетворень ВВП збільшився, але настрої народу свідчать про розчарування у стандартах добробуту за умов ринку.

¹ The Pew Global Attitudes Project: Two Decades after the Wall’s Fall” / Pew Research Center. — Washington, DC. — November 2, 2009. — P. 73, 75.

Через що така невідповідність? Через те, що ВВП — надто вузький параметр для оцінювання добробуту, бо ігнорує розподіл доходів і способ використання їх. Крім того, добробут слід оцінювати в порівняльній перспективі. Контрольні точки для посткомуністичних країн треба обирати з огляду на ситуацію в постіндустріальних країнах Заходу, що також змінилася від моменту початку перетворень. Тому прогрес суспільств державного соціалізму доцільно аналізувати в термінах умов не 1989 чи 1991 років, а сьогодні. Якщо взяти за основу теперішню ситуацію, можливо, перетворення постануть в іншому світлі.

Індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП) дає зведений рейтинг країн на підставі чотирьох компонентів: очікувана тривалість життя при народженні, грамотність дорослого населення, його рівень освіти (середня і вища), а також валовий внутрішній продукт на душу населення¹. Його можна використовувати як вихідні базисні дані для вимірювання порівняльних рівнів розвитку нових країн-членів ЄС, республік колишнього СРСР і Китаю, а також для оцінювання наслідків змін, зумовлених процесом перетворень. Розглянемо два рівні добробуту, вимірювані ІРЛП, із двох точок зору. По-перше, зміна добробуту в постсоціалістичних країнах; по-друге — співвідношення цих змін із ситуацією в інших країнах. Ці показники дадуть нам змогу визначити міру поліпшення добробуту в постсоціалістичних країнах із часом і з'ясувати, наближаються вони до більш розвинених країн чи віддаляються від них.

На рисунках 4а–в показано тренди добробуту від моменту безпосередньо перед падінням державного соціалізму (1985) і в період 1990–2007 років. Перший графік демонструє початкове зниження рівня добробуту в усіх чотирьох нових країнах-членах ЄС (Польщі, Угорщині, Латвії та Чехії). У всіх названих країнах цей рівень помітно знижувався аж до 2002 року, коли було зафіксовано поліпшення. Особливо сильне падіння сталося в Латвії. Незважаючи на розгортання цього тренду в 2002 році, до 2007 року жодна з цих країн не досягла вихідної позиції. Рисунок 4б ілюструє розвиток подій в європейських країнах СНД (Росія, Білорусь, Україна, Вірменія). У цих країнах відбувся куди сильніший спад, причому у Вірменії й Україні він був особливо різким. До 2007 року жодна з цих країн не повернулася до рівня радянського періоду. Рисунок 4в унаочнює ситуацію в центральноазійських республіках колишнього СРСР (Казахстан і Узбекистан), а також в Азербайджані та Китаї. В Узбекистані зниження рівня життя було суттєво меншим, й усі ці країни повернулися до рівня радянського періоду, ба навіть перевершили його. Найбільше вражає стабільне поліпшення умов у Китаї, хоча від 2005 року прогресу практично не було.

¹ Human Development Report 2005. — Available from <www.hdr.undp.org/reports/global/2005> (дані для 2005 року). У наведених далі таблицях використано дані доповідей 2001 року (які стосуються 2000 року) і 2005 року (щодо 2003 року). Див. також: UNDP Human Development Report 1991. — New York and London: Oxford University Press, 1991.

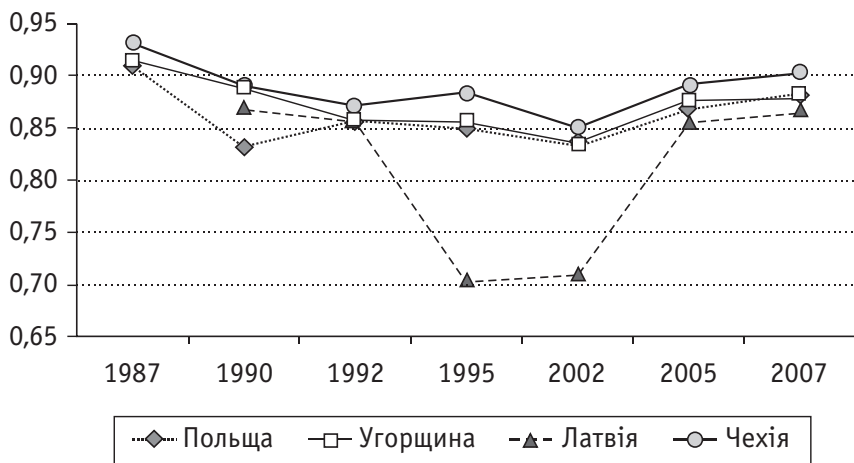

Рис. 4а. ІРЛП у 1987–2007 роках (Польща, Угорщина, Латвія, Чехія)

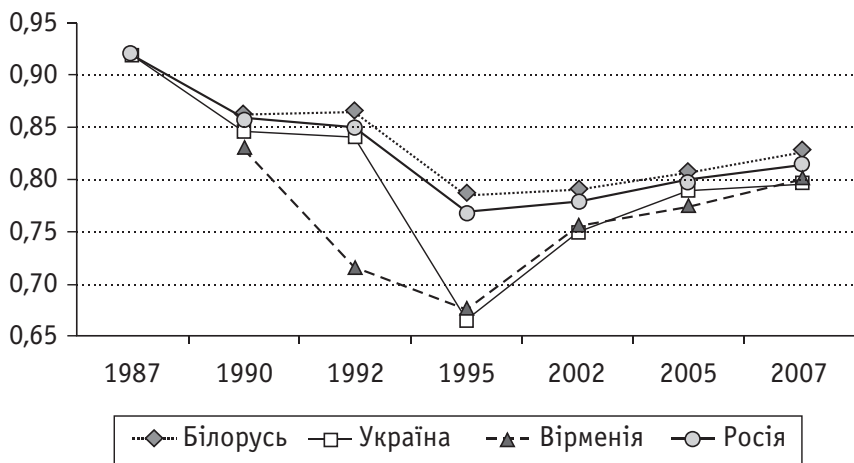

Рис. 4б. ІРЛП у 1987–2007 роках (Росія, Білорусь, Україна, Вірменія)

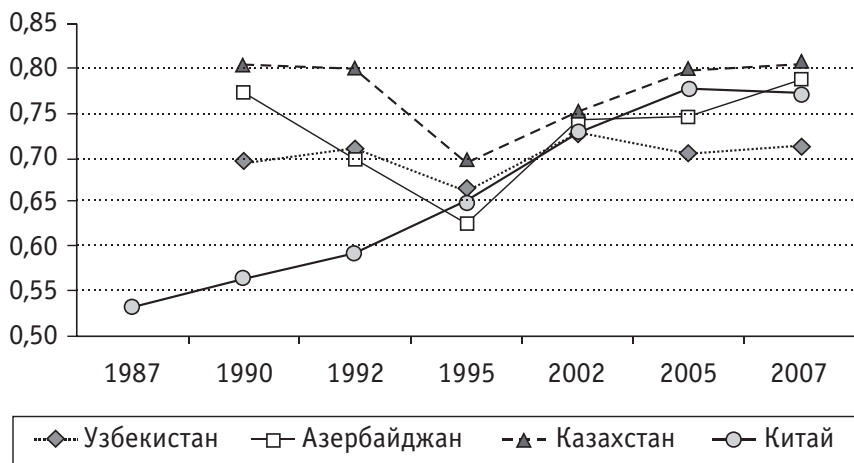

Рис. 4в. ІРЛП у 1987–2007 роках (Узбекистан, Азербайджан, Казахстан, Китай)

Другим запитанням є порівняння постсоціалістичних країн і Китаю з рештою країн світу. Чи стали їхні позиції порівняно з іншими країнами ліпшими, ніж до перетворень? Отже, порівняймо позиції цих країн у загальносвітовому масштабі. За ІРЛП найрозвиненіша країна посідає перше місце. Верхні місця посідають європейські й англосаксонські країни (єдиний виняток — Японія, яка входить до першої десятки країн). У світовому рейтингу наприкінці 1980-х років найвищі рівні розвитку людського потенціалу серед соціалістичних країн мали Чехословаччина (27-ме місце), Угорщина (30-ге) і СРСР (31-ше). Тоді ж усі європейські соціалістичні країни (крім Румунії) належали до “категорії країн із високим рівнем РЛП”, що включала перші 53 країни (Румунія посідала 58-ме місце). Неєвропейські соціалістичні країни перебували в ешелоні середньорозвинених країн: Куба (62-ге місце), Північна Корея (74-ге) і Китай (82-ге). Тільки В'єтнам (99-ге місце) належав до категорії країн із “низьким рівнем РЛП”.

На жаль, порівняльне дослідження постсоціалістичних тенденцій ускладнюється тим, що показники республік колишнього СРСР аж до 1992 року, коли вони стали незалежними державами, агрегувалися в загальний показник СРСР. Своєю чергою, спроби порівняти тенденції після 1992 року ускладнюються тим, що тепер місця країн у рейтингу визначаються, виходячи з більшої кількості держав. Тому дані щодо СРСР довелося переробити, щоб розмежувати його європейські та азійські республіки. Також треба було знайти місця в рейтингу новим постсоціалістичним європейським державам (таким, як Словаччина). Урахування всього цього вможливило складання по-справжньому порівняльної таблиці, що демонструє рейтинги сучасних держав і зміну їх із плином часу.

ВВП різних республік СРСР суттєво різнився. У щорічних статистичних звітах щодо СРСР ці дані не публікувалися. Проте одним із параметрів, що відбивають економічну ситуацію, є зарплата працівників ручної і розумової праці. Тому ми обчислили співвідношення середніх зарплат в окремих республіках і в СРСР загалом; при цьому європейські республіки опинилися у верхній частині, а центральноазійські — внизу¹. Як індекс здоров'я ми використовували очікувану тривалість життя і дитячої смертності². Також було зібрано дані про кількість людей із вищою і середньою спеціальною освітою, зайнятих в економіці кожної із республік. Зрештою, для вимірювання економічного розвитку ми взяли рівень обігу роздрібної тор-

¹ Перші місця посіли Естонія, Росія, Латвія і Литва, за ними йшли Туркменія і Казахстан. Найбіднішими республіками виявилися Киргизія, Узбекистан, Таджикистан, Азербайджан, і завершувала список Молдавія [Труд в СССР, 1988: с. 154–155]. Колгоспники (селяни) в цих показниках не враховувалися, бо отримували доходи від колгоспів і з власних ділянок. Скрізь, крім хіба що Грузії, доходи в сільському господарстві були значно меншими, ніж у промисловості та сфері послуг. Соціальні й економічні умови на селі також були значно гіршими.

² Найменший рівень дитячої смертності був зафіксований у Латвії, потім йшли Литва, Білорусь, Україна, Естонія і Росія. На протилежному кінці списку перебували Азербайджан, Казахстан, Киргизія, Узбекистан, Таджикистан і (останнє місце) Туркменія (дані за 1987 рік див.: [Население СССР, 1989: с. 492; с. 680–684]).

гівлі¹. Ці чотири індекси (дитяча смертність, рівень освіченості, тобто кількість людей із вищою і середньою спеціальною освітою, середня зарплата й обіг роздрібною торгівлі) були агреговані для отримання зведеної картини стану республік СРСР до того, як почали даватися ознаки реформи Горбачова середини 1980-х років. Балтійські республіки і Росія утворюють групу на вершині рейтингу розвитку, а чотири центральноазійські республіки (плюс Молдова) його замикають. Деяко осторонь стоїть Казахстан, який розташувався на дев'ятому рядку рейтингу (серед 15)².

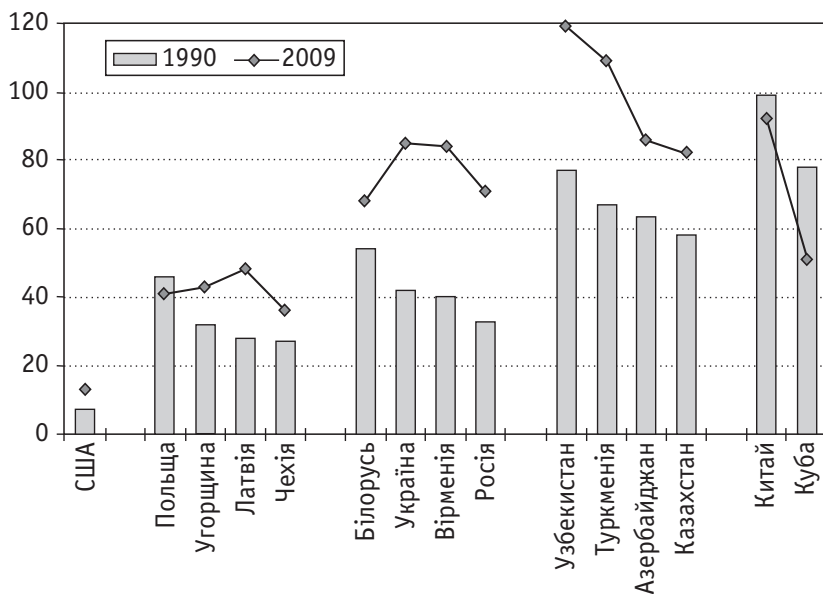

Рис. 5. Показники РЛП: рейтинги країн у 1990 і 2009 роках

Джерела: Human Development Report 2009. — UNDP, 2009. —

<<http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2009/>>; Human Development Report 1991. — New York: UNDP, 1991. — P. 119–121. Дані щодо СРСР дезагреговано. Країни ранжовано відповідно до рівня розвитку (1 місце — найвищий). У 1990 році рейтинг охоплює 177 країн (з урахуванням авторських оцінок, початково 160), у 2009 — 182 країни.

Цей аналіз дає нам можливість визначити місце центральноєвропейських країн, республік колишнього СРСР і Китаю у світовому рейтингу дер-

¹ У 1988 році в СРСР на 10 000 жителів припадало 53 працівники із вищою спеціальною освітою, зайнятих у сфері теоретичної або прикладної науки та вищої освіти. При цьому в Російській Федерації їх було 70 на 10 000, а в Узбекистані, Казахстані, Киргизії, Таджикистані й Туркменії — відповідно, 20, 25, 24, 18 і 16 [Научные кадры СССР, 1991: с. 110]. Дані щодо обігу роздрібною торгівлі взято зі збірки “Народное хозяйство СССР в 1985 г.” (с. 466).

² Порядок республік у рейтингу (згори донизу): Латвія, Естонія, Росія, Литва, Вірменія, Україна, Грузія, Білорусь, Казахстан, Азербайджан, Туркменія, Киргизія, Молдова, Узбекистан, Таджикистан.

жав згідно з ІРЛП¹. Рейтинги за 1990 рік показано вертикальними стовпчиками, зіставні рейтинги за 2009 рік — лініями.

Лишень три країни порівняно поліпшили свої позиції у світовому рейтингу: Китай, Куба і Польща. Усі європейські країни-члени СНД помітно знизилися, причому Україна і Росія — майже на 40 позицій. Центральнопольські республіки, особливо Узбекистан і Туркменія, також різко впали. Позиції країн другої групи (Угорщина, Чехія і Білорусь) знизилися відносно мало. Очевидно, очікування тих, хто боровся за перехід до капіталізму, не надто справдилися. Як уже зазначалося на основі даних, поданих на рисунку 1, у більшості постсоціалістичних країн рівні розвитку людського потенціалу тепер менші, ніж за радянських часів; лише деякі бодай якимось поліпшили своє становище. Наближення до західного рівня життя, на що так сподівалися і що вельми активно декларували, не сталося. Дистанція між колишніми соціалістичними країнами й індустріалізованим Заходом не скоротилася.

Нерівність

Багато критиків радянської системи — від Гіденса [Giddens, 1973: p. 294] до Феєра з його співавторами [Feher, 1983: p. 299] — стверджували, що вона означала заміну капіталістичної системи політичним домінуванням без зниження соціальної експлуатації. Реалії останніх 20 років дають змогу оцінити наслідки переходу від політичного управління до ринкового і не дають підстав стверджувати, що економічна експлуатація знизилася. Навпаки, в колишніх суспільствах державного соціалізму нерівність і бідність зростали експоненційно.

Дві основні причини жахливої нерівності доходів за ринкової капіталістичної системи — нерівність приватної власності на засоби виробництва (які дають прибуток) і безробіття, що перекидає потік доходів. У країнах державного соціалізму нічого такого не було, внаслідок чого вони були більш егалітарними в плані розподілу доходів і мали відносно невисоку бідність. Однією з цілей програми реформ, поряд зі зростанням добробуту, був перерозподіл благ таким чином, щоби створити економічні стимули для заохочення ініціативи і винагороди працьовитості. Реформатори вважали, що за переходом до ринку розпочнеться збільшення нерівності доходів і багатства, що, своєю чергою, простимулює економічну ефективність, від якої виграють усі.

Індекси Джині показують співвідношення між групами найбагатших і найбідніших (0 — ідеальна рівність, тобто всі отримують однаково, 100 — ідеальна нерівність, тобто багаті отримують все, бідні — нічого). Індекс Джині вимірює грошовий дохід, але випускає з уваги інші види доходу (надану державою освіту, охорону здоров'я, житло). Проте грошовий дохід є важливою складовою нерівності, тому може бути використаний як для

¹ За основу взято країни, включені у "Доповідь про розвиток людського потенціалу" за 2003 рік (HDR 2005). До цього переліку додано 18 нових держав і виключений СРСР. У 1990 році Доповідь назагал охоплювала 260 країн, у 2003 році — 277 країн.

порівняння країн між собою, так і для вивчення змін із часом. З моменту падіння державного соціалізму нерівність суттєво зросла¹. У 1987–1988 роках середній коефіцієнт Джині для СРСП і центральноєвропейських соціалістичних країн дорівнював 23 (для Росії — 24, України — 24, найнижчий був у Чехії (19) і Словаччині (20)). У період після 2000 року (найсвіжіші дані датуються 2010 роком) у трьох країн (Китай, Туркменія і Росія) індекси перевищили 40. За винятком таких країн, як США (41), і капіталістичних країн, що розвиваються, на кшталт Бразилії (59), більшість індустриальних західних країн мають індекси в межах третього десятка (Німеччина — 28, Данія — 25). Після 2000 року дев'ять постсоціалістичних країн (Узбекистан, Албанія, Україна, Білорусь, Хорватія, Словенія, Словаччина, Угорщина і Чехія) мають індекси в межах 30 і менше. Перетворення, поза всяким сумнівом, призвели до величезного зростання рівня бідності. За даними, зібраними Мілановичем, до перетворень у вісімнадцяти центрально- і східноєвропейських країнах налічувалося 14 млн бідних людей (4% населення); у 1993–1995 роках ця цифра зросла до 168 млн, або 45% населення [Milanovic, 1998: р. 67]. Рівень бідності в Угорщині зріс із 1% населення у 1987–1988 до 2% у 1993–1995 роках, в Естонії — із 1% до 37%, у Росії стався величезний стрибок із 2% до 44%, а в Україні — із 2% до 63% (тут під бідністю розуміється дохід менше 120 дол. США на людину на місяць).

У Росії непомірно високий дохід і багатство пов'язані із приватизацією цінних природоресурсних активів (нафти і газу), що забезпечила величезні доходи для невеликої кількості пов'язаних із цим сектором людей. Безробіття і низька зарплата спричинили появу широкої верстви дуже бідних людей [King, 2003: р. 3–30]. У Білорусі приватний сектор розвинений дуже слабко. Росія і Туркменія входять до першої п'ятірки основних країн-експортерів, до числа яких належать також Молдова і Казахстан. У всіх цих країн індекси Джині надто високі. Кореляція між часткою внеску в економіку основних експортних статей і нерівністю також дуже висока і становить +0,689. Можливо, це пояснюється дешевизною робочої сили й низькою насиченістю ринку праці в цих галузях, а також тим, що, як зазначалося вище, в результаті приватизації високі доходи від продажу нафти опинилися в розпорядженні купки осіб. Імовірно, ці країни вражені “Голландською хворобою”, коли високий обмінний курс національної валюти придушує розвиток сільського господарства і промисловості, що зрештою призводить до безробіття. Однак Норвегія, яка строго регулює доходи від продажу нафти, уникнула надмірної концентрації багатства в руках невеликої кількості власників. Очевидно, що приватизація малого бізнесу, наприклад роздрібною торгівлю, впливає на доходи по-іншому, ніж приватизація гігантських матеріальних активів, таких як родовища корисних копалин. У цьому разі ефект від “приватизації” може зрушити країну в іншому напрямі.

¹ Джерела: Доповіді про розвиток людського потенціалу (видаються щорічно для Програми розвитку ООН (ПРООН) за 2002 і 2005 роки [Human Development Report, 2002. — New York: OUP, 2002; для випуску 2005; World Development Report, 1996]. Дані за період після 2004 року взято із: [Development Report, 2010]; за 1987–1988 — із: [Milanovic, 1998: р. 41].

До чинників, що впливають на масштаб нерівності, належать відмінності між приватним і державним секторами. Державний сектор залежить від бюджетних обмежень (політика, що її дуже любляють неоліберали і насаджує МВФ), що призвело до заборгованостей за зарплатою і зниження реальних доходів унаслідок інфляції. У нових країнах-членах ЄС нерівність нижча, і ВВП у них вищий, ніж у країн СНД. Великі обсяги та значне поширення прямих іноземних інвестицій спричинилися до формування успішнішого приватносекторного середнього класу, якого вочевидь бракує країнам СНД і наявність якого сприяє більш рівному розподілу доходів. Можна дійти висновку, що в успішніших і більш урбанізованих перехідних країнах (Угорщина, Чехія) приватизація активів іноземними фірмами привела до збільшення зарплат на ринку праці та появи робочих місць. Там, на відміну від Росії, прибуток репатріюється, і незаслужені доходи власників не накопичуються за кордоном; таким чином знижується дохід найбагатшої частини населення країни. Для пояснення інших випадків потрібно вивчити інші контекстуальні чинники. Білорусь, приміром, явно має державу, достатньо сильну для підтримання низької диференціації доходів. У Туркменістані, що перебуває у протилежній частині спектра, не дістав розвитку приватний сектор, проте бракує або бажання, або здатності запобігти виникненню високої диференціації доходів, що, знову ж таки, можна списати на особливості економіки, побудованої на експорті енергоносіїв. Якщо виключити держави-експортери енергоносіїв, матимемо загальну тенденцію зниження диференціації доходів за підсумками приватизації.

Безробіття

Неоліберальна політика перетворень практично знищила прийняту в суспільствах державного соціалізму практику забезпечення суцільного працевлаштування. Через відсутність системи державного планування всі постсоціалістичні країни залишилися віч на віч із силами ринку. Як наслідок, сталося істотне збільшення рівня безробіття, що його можна визначити у два способи: по-перше, аналізуючи зайнятість людей; по-друге, оцінюючи рівень офіційного безробіття. Другий спосіб оцінювання безробіття певною мірою залежить від адміністративних структур, що здійснюють збирання даних. Слушним індикатором реального рівня безробіття є зміни чисельності зайнятого працездатного населення.

Рисунок 6 унаочнює зміну кількості людей працездатного віку, зайнятих в економіках деяких постсоціалістичних країн, починаючи від 1989 року. Можна бачити, що в період між 1989 і 1999 роками сталося величезне падіння рівнів зайнятості, причому найбільшою мірою падіння спостерігалось в Угорщині (на 21,7%), Польщі (17,9%), Росії (13,3%) й Україні (15,2%). Роботу втратили десятки мільйонів людей. У термінах неоліберальної економіки такі втрати означають, що в країнах державного соціалізму мала місце “перезайнятість”, а ринок дав можливість використовувати робочу силу ефективніше.

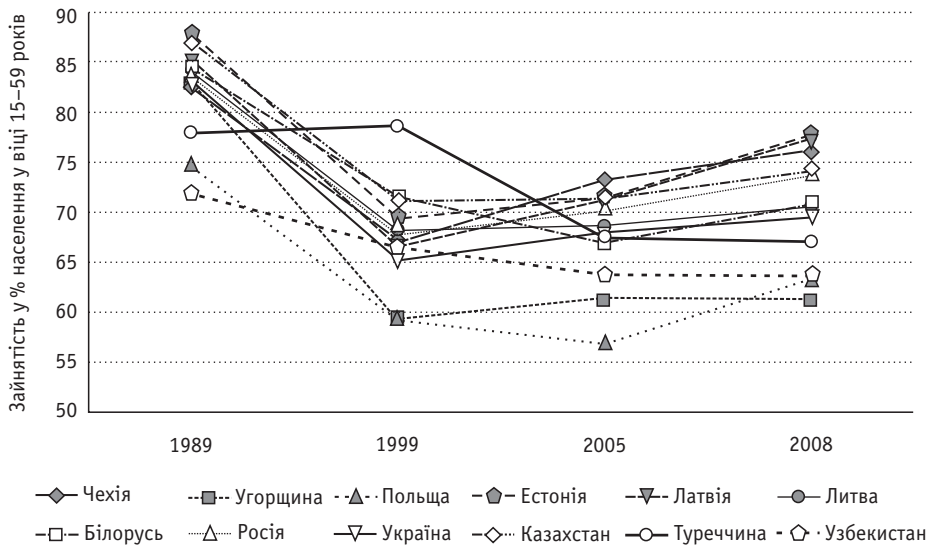

Рис. 6. Рівень зайнятості (% від населення віком 15–59 років)

Джерело: База даних TransMONEE 2010 (www.unicef.org/ceecis) (цит. 2010, 2 липня).

Якщо звернутися до застосовуваних ЄБРР індикаторів перехідного процесу за 2003 рік (суми з 9 індикаторів), побачимо, що кореляція між швидкістю зниження чисельності робочої сили і прогресом перетворень дорівнює $+0,58$ — чим масштабнішими є неоліберальні реформи, тим більшою мірою знижується рівень зайнятості. Цього і слід було очікувати, адже неоліберальна політика передбачає збільшення продуктивності праці за рахунок рівня зайнятості. Однак, як показує графік, збільшення зайнятості після 1999 року не змогло цілком компенсувати втрату робочих місць у зв'язку зі створенням нових видів зайнятості.

Якщо ми розглянемо рівні безробіття, то помітимо аналогічну, хоч і не настільки виразну тенденцію. Як видно на рисунку 6, у перші роки перетворень офіційно зареєстрований рівень безробіття (згідно з LFS¹) значно збільшився (у Польщі він був особливо високим і становив у 2000–2005 роках понад 15%). Кореляція між рівнем безробіття й індикаторами перехідного процесу знову буде позитивною, але нижчою. Якщо розглянути середнє збільшення рівня безробіття у 1993–2008 роках, побачимо, що 2009 року кореляція між рівнем безробіття в країні та згаданими вище індикаторами ЄБРР становить $0,2$, а 2003-го — $0,3$. Тут слід зазначити, що найменш реформовані країни (Білорусь, Туркменія й Узбекистан) в обчисленнях не враховані, оскільки для цих країн дані про безробіття відсутні. З огляду на описані вище закономірності рівень безробіття, напевно, має бути нижчим, а кореляція, відтак, вищою (див. рис. 7).

¹ LFS — Labour Force Survey (англ. дослідження робочої сили). У його рамках безробітними вважають тих, хто не має оплачуваної роботи і шукає роботу впродовж останніх 4 тижнів. Ці дані недооцінюють реальний рівень безробіття, позаяк “пошук роботи” — це соціальна концепція.

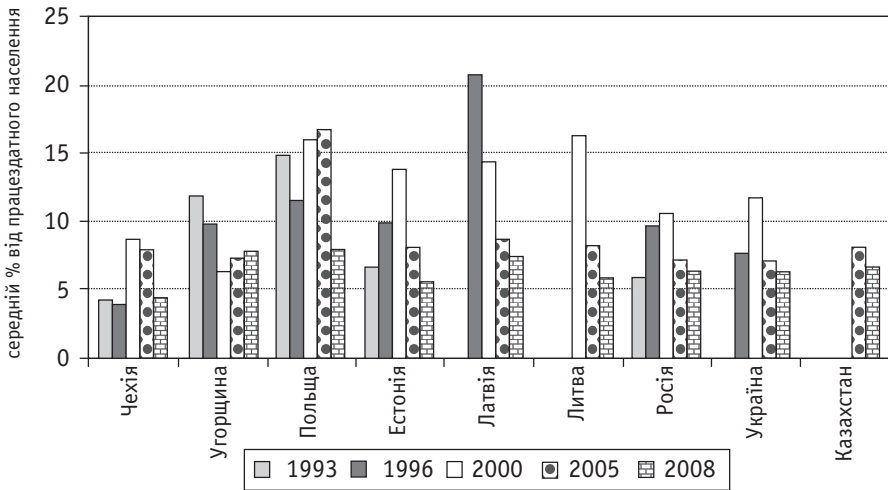

Рис. 7. Щорічні показники безробіття за методикою LFS (у відсотках від працездатного населення) за 1993–2008 роки для деяких нових країн-членів ЄС та СНД

Джерела: база даних TransMONEE 2010 (www.unicef.org/seecis, дата доступу: 2010, 24 червня; Transition Report 2003. — London: EBRD, 2003. — Р. 16; Transition Report 2009. — London: EBRD, 2009. — Р. 9 (Russian edition). Безробітними вважаються ті, хто не має оплачуваної роботи і шукає роботу впродовж останніх 4 тижнів.

Економічний спад після 2007 року призвів до зростання безробіття. Навіть у період від серпня 2008-го до березня 2009-го безробіття в усіх країнах-членах Організації економічної співпраці та розвитку суттєво зросло, причому в Європейському Союзі — на 18,5%, із 7% до 8,3% працездатного населення. Дані щодо деяких посткомуністичних членів ЄС відсутні, проте в Чехії цей показник збільшився від 4,3% до 5,5% працездатного населення, що означає 28-відсотковий приріст кількості безробітних. Для порівняння: у США зростання було навіть вищим — на 38,4% (від 6,17% до 8,54% працездатного населення). У Росії загальна кількість безробітних зросла із 1,39 млн осіб (середнє значення за 2008 рік) до 2,04 млн у березні 2009 року, що становить приріст на 46,7% [WEO, 2009: р. 17]¹. У країнах із низьким захистом зайнятості, особливо в “країнах Європи з перехідною економікою” (нових країнах-членах ЄС і Туреччині), як визнає МВФ, рівень безробіття, ймовірно, збільшиться: у країнах Європи з перехідною економікою “відбулася серйозна корекція зайнятості, і гнучкість ринку праці буде ключем до необхідного перерозподілу робочої сили і створення нових робочих місць”². У країнах із високим захистом зайнятості, таких як Німеччина, вплив на

¹ OECD Statistics, Harmonised unemployment rate (webnet.oecd.org/wbos, дата доступу 2009, 5 травня). У таблиці, наведеній в OECD Statistics, подано не всі країни-члени ОЕСР.

² Див. також дані, котрі показують, що збільшення рівня безробіття у “країнах Європи з перехідною економікою” вище, ніж у Латинській Америці. Офіційно зареєстрований рівень безробіття в серпні 2009 року в Латвії становив 12%, в Угорщині — 10%, у Польщі — 11% [WEO, 2009: Р. 77].

безробіття нижчий, але продуктивність праці на одного працівника знижується.

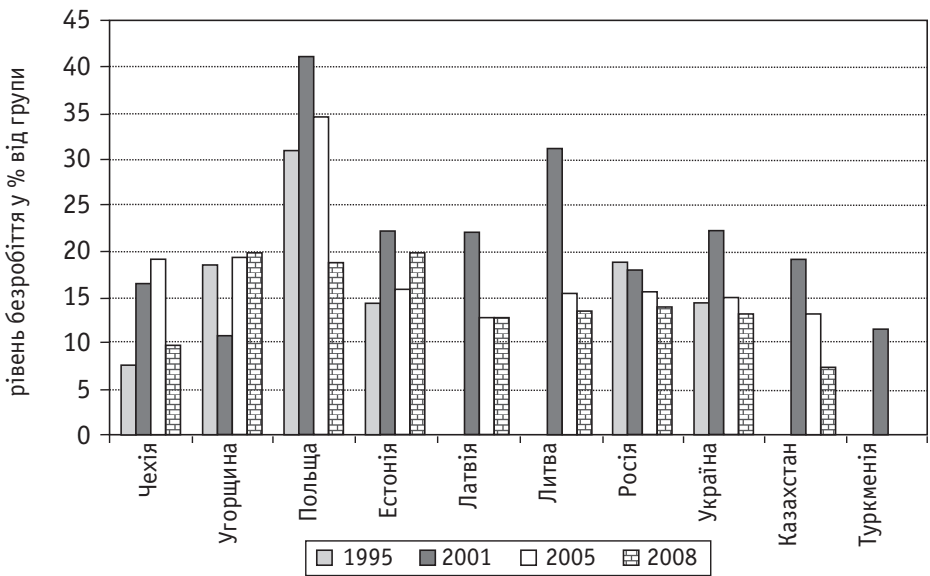

Рис. 8. Рівень безробіття серед вікової когорти 15–24-літніх

Джерело: база даних TransMONEE 2010 (www.unicef.org/seecis, дата доступу: 2010, 24 червня).

Рівні молодіжного безробіття, знову ж таки, надзвичайно високі й засвідчують, що нових робочих місць створено не було (див. рис. 9). Дуже високі рівні безробіття (понад 40% у Польщі й більш як 30% у Литві 2001 року) послугували “поштовховим” чинником еміграції молоді в той час, як ці країни просувалися до членства в Європейському Союзі. До того ж ці цифри високо корелюють із запровадженням неоліберальної економічної політики. Коефіцієнт кореляції між рівнем молодіжного безробіття у 2005 році й індикаторами ЄБРР за 2003 рік дорівнює 0,42, а якщо взяти середній рівень молодіжного безробіття за період від 1995-го до 2008 року, то він дорівнюватиме 0,44. Слід пам’ятати, що дані про безробіття у Білорусі й Узбекистані — країнах, що відстають у плані переходу до ринку, — відсутні, а оскільки цілком імовірно, що безробіття там нижче, коефіцієнт кореляції має бути вищим.

Вивчення окремих країн висвітлює наслідки неоліберальної політики. У центральноевропейських нових країнах-членах ЄС (Угорщині, Чехії та Польщі) відносно високі рівні прямих іноземних інвестицій (ПІІ) і виділені ЄС кошти на підтримку структурних змін посприяли відносно успішному здійсненню перетворень. Угорщина і Чехія — це маленькі країни з потужною промисловістю, приватизованою європейськими компаніями. Збільшення багатства, нехай навіть ціною зростання безробіття на перших етапах, сприяло становленню держави загального добробуту в процесі політично інспірованих перетворень. Також Європейський Союз створив вільний ринок праці, чим суттєво пом’якшив наслідки тогочасного безробіття — без-

робітні або потенційно безробітні могли переїжджати до інших частин Європейського Союзу, що вони масово й робили. На протилежному кінці шкали перебувають Туркменія й Узбекистан, уряди яких проводили патерналістську політику і для забезпечення соціальної стабільності зберегли елементи державницької економіки.

Структурні проблеми економіки, суцільне вповільнення економічного зростання у поєднанні з іммобільністю населення й мізерними обсягами “розмазаних тонким шаром” іноземних інвестицій в економіку республік колишнього СРСР можуть слугувати поясненням вищих рівнів безробіття, позаяк у багатьох регіонах стався колапс промисловості й сільського господарства, в результаті чого зникли робочі місця. Колишні республіки СРСР, і першою чергою Росія й Україна, найбільше програли в плані зайнятості. Маркетизації та приватизації вистачило, щоби знищити попередній економічний уклад, але рівень відновлення економіки виявився недостатнім для компенсації за рахунок нових можливостей для працевлаштування тих руйнацій, що були зумовлені маркетизацією.

Висновки

Державний соціалізм ґрунтувався на ідеї, що всі люди мають право на зайнятість, на професію й у якості невідчужуваного права на широкий спектр соціальних послуг — колективне, завдяки діяльності держави, задоволення своїх потреб. Відкидаючи роль держави в досягненні самореалізації, радикальні реформатори державного соціалізму зруйнували механізм колективної діяльності, замінивши його конкурентною боротьбою індивідів. У чому вони домоглися успіху, так це в утвердженні віри в плюралізм і ринковий вибір; їхня програма була надто привабливою для тих, хто шукає індивідуалістичні розв’язання суспільних проблем. Виборна демократія в структурі капіталістичної системи була широко підтримана населенням. Згодом, однак, ця підтримка почала слабшати, а потім її місце заступив загальнопоширений скептицизм.

Суспільства всебічного розвитку, гарантованого працевлаштування і стабільності — того, що забезпечував державний соціалізм, — так і не виникло. Нова система справила неоднозначний вплив на взаємовідносини всередині постсоціалістичних суспільств, а також між ними. Розмірковуючи про двадцятилітній період перетворень, я пригадав своє завбачення, датоване 1996 роком: як і у випадку з культом карго, віра в те, що припливе корабель капіталізму і привезе все, чого люди були цілком або частково позбавлені за соціалізму, в реальності може виявитися необґрунтованою [Lane, 1996: р. 199]. Це завбачення не повною мірою виправдалося, адже декому корабель капіталізму, що повернувся, все ж таки привіз незліченне багатство, однак більшість людей не дісталося нічого. З усіх постсоціалістичних країн лише в Польщі індикатори розвитку людського потенціалу зафіксували позитивні зміни. Замість наздогнати індустриальні країни Заходу, більшість нових держав відставали від них дедалі відчутніше. Усі постсоціалістичні країни пережили високі рівні безробіття, що призвели до соціального напруження.

Нові країни-члени ЄС домоглися неабияких успіхів на шляху до структур виборної демократії й відкритих економічних ринків, тому там підтримка виборної демократії й капіталізму вища, ніж у постсоціалістичних країнах, що залишилися за бортом ЄС. Проте у термінах добробуту рівень розвинених європейських країн у постсоціалістичних країнах не був досягнутий, і у світовому рейтингу вони здали свої позиції. Конвергенція втілювалася в інші форми. Класові структури (які в цій статті не розглядалися) мають більше спільного, і спостерігається те саме зростання поляризації багатства, в результаті чого виникає, з одного боку, клас багатіїв-нероб, а з іншого — верства безробітних. У всіх країнах ЄС політики переймаються схожими питаннями: зниження переміщення коштів між країнами та сфера дії оподаткування; роль національних держав у контексті економічного управління ЄС. Хоча завданням еліт і класів, які очолювали перетворення, було викликати свого роду “творчу руйнацію” в дусі Шумпетера, результатом стала радше руйнація, ніж творчість. У цьому плані простежуються паралелі з деіндустріалізацією навіть у країнах ядра ЄС, таких як Велика Британія. Приватизація фізичних активів зумовила появу не лише заповзятливої буржуазії, а й класу капіталістів-рантьє.

Реакція на це неоднозначна. З одного боку, різко збільшилася особиста незадоволеність, спричинивши обурення з боку значної частини населення. Дуже поширеною є відчуженість від суспільства. Від третини до чверті населення живе у відносній бідності й за умов фізичного і психологічного стресу. Поширилася ностальгія щодо втраченого світу, особливо серед представників старшого покоління і жінок. Можна з упевненістю стверджувати, що обіцянки радикальних реформаторів та їхніх західних радників не забезпечили досягнення рівня життя, характерного для розвинених капіталістичних країн.

Утім, з іншого боку, мусимо визнати, що багато людей у постсоціалістичних країнах, переважно серед молоді, заперечують егалітаризм, колективізм, державний централізм і контроль, що асоціюються з радянською системою. Вони не ностальгують за минулим, а дивляться в майбутнє. Хоча багато представників молодого покоління ставляться до радянської системи позитивно, переважна більшість має протилежну думку. Представники покоління, що соціалізувалися за умов кампаній соціалістичної індустріалізації та Великої Вітчизняної війни, або вже померли, або досягли пенсійного віку. Для молодого покоління характерним є прагнення матеріальних благ Заходу, процвітання і споживчого вибору. Індивідуалізм сильніше поширений серед молодого покоління, яка, поміркувавши, почала вважати неоліберальну систему вигіднішою для себе. Понад усе ностальгують за соціалізмом літні люди, що соціалізувалися в радянських республіках. Фукуяма мав рацію, коли стверджував, що поширення індивідуалізму заступить місце колективізму, одноманітність зміниться прагненням розмаїття, свободі віддадуть перевагу перед рівністю, приватному вибору — перед суспільним благом. Однак він та інші помилилися, переоцінивши здатність пострадянських економік забезпечити матеріальну базу для такого консьюмеризму, що породило серйозну напруженість.

Ліберальні реформатори встановили у країнах Східної Європи політико-економічну систему, побудовану на ринкових структурах і приватній власності. Вище ми вже наголошували зростання скептицизму з приводу “демократії”. У процесі перетворень у пострадянських суспільствах була створена подвійна система влади: політична асамблея, що обирається народним голосуванням, та економіка із власністю на активи¹, що відповідають ринку. Під усіма політичними й економічними змінами уявлюються утворена в результаті приватизації нерівність, неефективність виборної демократії у втіленні сподівань народу на політичну практику, неадекватність ринку праці, що призводить до безробіття, та самоусунення держави від забезпечення загального добробуту. Важливо зазначити, що суттєва частина населення дотепер підтримує розподіл за потребами, сильний вплив уряду на управління економікою й економіку суцільної зайнятості [Mason, 1995: p. 388–390]². Попри те, що “державний централізм” непопулярний, державне забезпечення, хоч як це парадоксально, й досі має широку підтримку.

Чим це загрожує нам у майбутньому? Перетворення в нових країнах-членах ЄС уможливили створення системи ліберальних виборних демократій. Центральноевропейські постсоціалістичні держави прийшли до ліберального варіанта капіталізму й інтеграції в європейське ядро, що назавжди прив'язало їх до Європейського Союзу. В економічному плані такі інститути, як МВФ і ЄБРР, сподіваються на розвиток подій за оптимістичним сценарієм. ЄБРР зазначив, що поточна економічна рецесія не викликала бодай якихось суттєвих контрзаходів з боку постсоціалістичних країн, і втечі від ринку знову в державний централізм не відбулося. Хоча перетворення вважаються успішними, ЄБРР закликає до подальших реформ, більшої інтеграції в глобальні інститути, поліпшення бізнес-клімату, ширшої конкуренції та ліпшого менеджменту [EBRD, 2009].

Утім, дані, наведені в цій статті, засвідчують, що в усіх постсоціалістичних країнах присутні доволі сталі рівні незадоволеності економічною і політичною ситуацією; люди не налаштовані позитивно щодо економічних наслідків перетворень. Хоча ЄС розширився, щоби прив'язати до себе нові країни-члени і створити умови для підтримання стабільності, приклад Греції переконує, що розраховувати на готовність покірною й аполітичного населення змиритися з істотним погіршенням рівня життя і високим рівнем безробіття не доводиться. Після 2007 року, мірою того, як країни ядра Європейського Союзу почали зазнавати серйозних економічних проблем, членство в Європейському Союзі стало виглядати вже далеко не таким привабливим, як на зорі трансформацій. Однак політична обстановка в усіх нових країнах-членах, крім хіба що Угорщини, нині радше нагадує не Грецію, а Ірландію. Люди й досі ладні терпіти негаразди реформ. На це є дві причини. По-перше, еліти меншою мірою розділені й сильніше тяжіють до ЄС, ніж в ероскептичних країнах Заходу. Населення всіх нових країн-членів ЄС,

1 Власність може бути не тільки приватною, а й державно-капіталістичною.

2 Висновки зроблено на підставі даних усебічних опитувань населення посткомуністичних країн.

за винятком Польщі, невелике, до того ж вони надто залежать від ЄС у фінансовому, політичному й економічному плані. По-друге, у нових країнах-членах немає значних політичних рухів, здатних запропонувати альтернативний вектор. На державному рівні нових країн-членів ЄС політичний простір обмежений навіть для проповідників економічної політики кейнсіанського штибу. Тому найімовірнішими — принаймні в короткостроковій перспективі — є внутрішньосистемні зміни згідно з рекомендаціями ЄБРР.

У довгостроковій перспективі перехід до державного централізму, поза жодним сумнівом, буде підтриманий переважною частиною населення. Підтримку матиме посилення корпоративізму¹ або традиційних соціал-демократичних принципів в економіці й політична система з потужним елементом державного регулювання, яке зорієнтоване на кейнсіанську політику і спрямовує інвестиції державних і приватних компаній на регіональну базу, створюючи тим самим робочі місця. Це був би найприйнятніший тип капіталізму.

В економічно гібридних і більш державно регульованих країнах СНД (Росія, Білорусь і Казахстан), а також в Україні цілком імовірно є ситуація, коли неоліберальний капіталізм гарантує лише непозбутній стан відсталості чи однобічного розвитку. На відміну від нових країн-членів ЄС, країни СНД мають велике населення і величезні природні ресурси. Одним із можливих варіантів розвитку є збільшення ролі держави. У цих країнах неолібералізм менш укорінений, і вони меншою мірою інтегровані в глобальні політичну й економічну системи. Політичний простір для альтернативних політик куди ширший. Але навіть тут повернення до державного соціалізму з державною власністю, плановою економікою та всеосяжним соцзабезпеченням малоімовірно. Можливо, що “внутрішньосистемні” зміни під проводом того чи іншого угруповання правлячих еліт (приміром, силових структур, підтримуваних менеджерами державних корпорацій) можуть привести до певного типу режиму державного централізму. Більш імовірним сценарієм видається перехід до національного типу капіталізму, як у Німеччині й Австрії у повоєнний період. Приватна власність корпорацій за умов ринкової економіки залишиться, але разом із посиленням державного контролю та прив’язуванням напряду розвитку до національних цілей. У ліпшому разі можна припустити виникнення керованої форми демократії як оболонки для політичної системи корпоратистського типу.

Джерела

Brzezinski Z. The Grand Failure / Zbigniew Brzezinski. — London: Macdonald, 1990.

Dahrendorf R. Reflections on the Revolution in Europe / Ralf Dahrendorf. — NY: Chatto and Windus, 1990.

¹ Під “корпоратизмом” я розумію взаємодію найголовніших “акціонерів” суспільства, а саме приватного і державного бізнесу, інститутів центральної і місцевої влади й організованих політичних груп. Важливість цих груп і баланс їхніх сил змінюється від суспільства до суспільства та з плином часу.

- Development Report 2010. — World Bank, 2010.
EBRD Transition Report 2009.
Feher F. Dictatorship over Needs / F. Feher, A. Heller, G. Markus. — Oxford: Blackwell, 1983.
Fukuyama F. The End of History? / Francis Fukuyama // The National Interest. — Summer 1989.
Giddens A. The Class Structure of the Advanced Societies / Anthony Giddens. — London: Hutchinson, 1973.
Halliday F. The Ends of Cold War / Fred Halliday // After the Fall / Robin Blackburn. — S.L.: Verso, 1991.
Human Development Report for 2002 / United Nations Development Programme. — New York: OUP, 2002.
Human Development Report for 2005 / United Nations Development Programme. — New York: OUP, 2005.
King L. Shock Privatization: The Effects of Rapid Large-Scale Privatization on Enterprise Restructuring / Larry King // Politics and Society. — 2003. — Vol. 31, No. 1. — P. 3–30.
Lane D. The Rise and Fall of State Socialism / David Lane. — Cambridge: Polity Press, 1996.
Mason D.S. Attitudes toward the Market and Political Participation in the Postcommunist States / David S. Mason // Slavic Review. — 1995. — Vol. 54, No 2. — P. 388–390.
Milanovic B. Income, Inequality and Poverty during the Transition from Planned to Market Economy / Branko Milanovic. — Washington, DC: World Bank, 1998.
Saville J. The Communist Experience: A Personal Appraisal / John Saville // The Socialist Register, 1991: Communist Regimes: The Aftermath / Ralph Miliband and Leo Panitch (Eds). — London: Merlin, 1991.
WEO. — October 2009.
White S. Communist Nostalgia and Its Consequences in Russia, Belarus and Ukraine / Stephen White // The Transformation of State Socialism / David Lane (Ed.). — Palgrave: Basingstoke, 2007.
World Development Report 1996. — N.Y.: Oxford University Press, 1996.
Вестник общественного мнения. — 2005. — №(77).
Население СССР, 1988. — М.: Госкомстат СССР, 1989.
Научные кадры СССР. — М.: Мысль, 1991.
Панина Н. Украинское общество 1994–2005. Год перелома. Социологический мониторинг / Н. Панина. — К., 2005.
Труд в СССР. — М.: Госкомстат СССР, 1988.

Переклад з англійської ДМИТРА ГЛОМОЗДИ